

3

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

DOI: 10.33994/kndise.2025.70.33
УДК 343.98

Особливості дослідження підписів і рукописних записів у заповітах у цивільному процесі

Віта Атаманчук

Старша судова експертка Хмельницького відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0009-9620-8036, e-mail: khmelnytsky@kndise.gov.ua

Статтю присвячено дослідженню підписів і рукописних записів у заповітах у цивільному процесі на підставі аналізу криміналістичної літератури, норм чинного законодавства України та експертної практики Хмельницького відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. Наголошено, що заповіт є важливим інструментом для юридичного регулювання спадкових відносин, а підпис — обов'язковим його реквізитом. У разі суперечок щодо справжності підпису заповідача, суд може призначити судову почеркознавчу експертизу. Звернуто увагу на деякі особливості об'єктів дослідження в заповіті з урахуванням специфічних ознак, характерних для осіб похилого та старечого віку. Визначено значимість інформації про стан виконавця та умови, у яких виконувався заповіт. Наголошено, що для проведення

ідентифікаційного дослідження істотне значення має правильно підготовлений порівняльний матеріал. Визначено особливості дослідження підписів осіб похилого та старечого віку, коли експерту необхідно відмежувати зміни набутих із часом ознак від таких, що мають місце у разі навмисного викривлення, наслідування або виконання підписів у незвичних умовах. Проаналізовано приклади з експертної практики, коли дослідженню підлягав підпис із яскраво вираженими діагностичними ознаками, а також коли інформативність об'єкта дослідження та достатність порівняльного матеріалу дали змогу виявити комплекс ознак, що характеризують та індивідуалізують підпис і почерк особи, незважаючи на старечий вік і хворобливий стан особи.

Ключові слова: заповіт; експерт; підпис; рукописний текст; збиваючі фактори; почеркознавче дослідження; похилий і старечий вік.

Постановка проблеми. Дослідження підписів і рукописних записів у заповітах є актуальним завданням судової почеркознавчої експертизи, оскільки заповіти часто стають предметом судових спорів щодо їхньої автентичності та дійсності. Ураховуючи, що заповіти здебільшого підписують особи похилого та старечого віку, такі дослідження підписів і рукописних записів часто є одними з найскладніших під час проведення судової почеркознавчої експертизи. Це зумовлено характером цього об'єкту, який із часом змінювався через недостатню письмову практику, вплив на рухові функції пишучої руки вікових змін організму та захворювань тощо. Важливим аспектом є також розмежування природних вікових змін почерку від навмисного викривлення, наслідування або виконання підписів у незвичних умовах. Необхідність індивідуального підходу до кожної експертної ситуації у дослідженні підписів і рукописних записів у заповітах, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку, визначає актуальність цієї теми та потребує подальших наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження почерку та підпису, виконаних особами похилого та старечого віку, в яких спостерігалися діагностичні ознаки, були предметом вивчення таких криміналістів-почеркознавців, як В. Ліповський, В. Томілін, А. Купріянова, В. Орлова, Т. Сохранич, В. Абросимова, В. Меленевська та ін. Проте питання дослідження підписів і записів, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку, потребують постійної уваги з огляду на сучасні тенденції фізіологічного розвитку людини.

Мета дослідження. Докладно проаналізувати особливості дослідження підписів і рукописних записів у заповітах, виконаних від

імені осіб похилого та старечого віку, у цивільному процесі шляхом розв'язання таких завдань: визначити правову природу заповіту та особливості об'єктів дослідження, сформулювати вимоги до порівняльного матеріалу, з'ясувати значення діагностичних ознак та проаналізувати приклади з експертної практики.

Викладення основного матеріалу. Слід наголосити, що заповіт — важливий інструмент для юридичного регулювання спадкових відносин, він є одностороннім правочином, оскільки залежить винятково від волі заповідача, основним змістом якого є призначення спадкоємця(-ів), а також визначення юридичної долі майна.

Відповідно до ст. 1233 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*) заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті [1]. Право на заповіт може бути здійснене протягом всього життя особи і містить як право на складення заповіту або кількох заповітів, так і право на їх зміну або скасування. Усі наведені правомочності заповідача сукупно із засобами їх правової охорони та захисту є реалізацією свободи заповіту, яка є принципом спадкового права. Свобода заповіту охоплює особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні після смерті заповідача. Свобода заповіту як принцип спадкового права містить поміж інших елементів необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання.

Презумпція правомірності правочину взагалі та заповіту зокрема визначена ст. 204 ЦК України, яка передбачає, що правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним [1].

Пленумом Верховного Суду України у постанові від 06.11.2009 № 9 роз'яснив, що нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду. Відповідно до ст. 215, 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності та про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Отже, оспорюваний правочин є недійсним в силу визнання його судом, а нікчемний — у силу припису закону [5].

ЦК України визначено загальні вимоги до форми заповіту, однією з яких є те, що заповіт має бути особисто підписаний заповідачем (ст. 1247 ЦК України). Підпис є обов'язковим реквізитом правочину, вчиненого в письмовій формі. У ч. 1 ст. 1257 ЦК України передбачено, що заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми, є нікчемним [1].

До того ж заповіт може бути визнаний недійсним у судовому порядку, якщо він не відповідає вимогам законодавства або був складений у сумнівних обставинах. Згідно ч. 2 ст. 1257 ЦК України за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Відповідно, для дійсності заповіту волевиявлення заповідача має бути вільним та відповідати його волі. Воля — це внутрішнє бажання заповідача визначити долю спадщини на випадок своєї смерті шляхом складання особистого розпорядження (заповіту). Волевиявлення — це зовнішній прояв внутрішньої волі, який знаходить своє втілення в заповіті, складеному та посвідченому відповідно до вимог, передбачених чинним законодавством України.

Однією з підстав для оспорювання заповітів у сучасній судовій практиці є фальсифікація підпису заповідача. Особистий підпис заповідача — це одночасно персоніфікація документа і обставина, яка свідчить про волевиявлення заповідача на момент його підписання.

У разі суперечок щодо справжності підпису заповідача суд може призначити судову почеркознавчу експертизу. За положеннями ст. 103 Цивільного процесуального кодексу України (далі — *ЦПК України*) під час вирішення цивільно-правового спору у суді за заявою осіб, які беруть участь у справі, судом може бути призначена експертиза [2]. За загальним правилом судову експертизу призначають за бажанням осіб, які беруть участь у справі, для з'ясування обставин, що мають значення для справи, за допомогою залучення осіб, які мають необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право та без яких визначити відповідні обставини неможливо.

З аналізу ст. 76, 102—113 ЦПК України випливає, що висновок експерта є доказом в цивільному процесі. Варто акцентувати увагу, що висновок експерта, незважаючи на його науково обґрунтовану точність і застосування спеціальних знань під час проведення дослідження, не має наперед встановленої сили та переваги над іншими джерелами доказів, він підлягає перевірці й оцінці за внутрішнім переконанням суду, яке має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи у сукупності [2]. Проте аналіз судової практики дає підстави стверджувати, що висновок експерта за результатами проведення почеркознавчої експертизи є вагомим доказом у справі.

Почеркознавча експертиза — це комплекс заходів, спрямованих на визначенні приналежності почерку, рукопису й підпису конкретній людині, зазвичай її проводять для визначення справжності підпису або виявлення фальсифікації документа.

Почеркознавчі дослідження підписів у заповітах мають деякі особливості з урахуванням специфічних ознак, характерних для осіб

похилого та старечого віку, зумовлених особливостями змін загальних та окремих ознак підписів у результаті фізіологічного старіння та за наявності патологічних захворювань рухових функцій, виконання підписів під дією різноманітних збиваючих факторів.

Істотних змін почерк і підпис людини зазнає під час переходу від зрілого до похилого і старечого віку. Старіння — природний, закономірний процес, зміни організму відбуваються на фізіологічному, психологічному та соціальному рівнях. Ознаки почерку взагалі можуть зазнавати змін залежно від різних причин (зокрема, обумовлених старінням організму). До того ж порушення зорово-моторної координації, захворювання опорно-рухового апарату та нервової системи, розлади кровообігу, притаманні особам похилого та старечого віку, так само впливають на стійкість ознак підпису. Досить часто заповіті підписують особи похилого та старечого віку незадовго до смерті, яка настала в результаті важкої та тривалої хвороби або після перенесених тяжких захворювань.

Тому суттєве значення мають відомості з матеріалів справи про стан здоров'я виконавця почеркового об'єкта й умови, у яких виконано заповіті. Наприклад, для визначення стану особи, яка виконала підпис і/або записи у заповіті, необхідні відомості про її вік, стан здоров'я (історія хвороби, картка амбулаторного хворого, виписки з медичної документації, медичні довідки тощо), у яких умовах вона виконувала підписи і/або записи (зокрема, у якій позі — сидячи або лежачи; якою була підложка, на якій перебував заповіті; яким було освітлення; чи не надавали допомогу інші особи у вигляді підтримки або ведення руки тощо).

Якщо в матеріалах справи відсутні копії з медичної документації або інших належних відомостей про стан здоров'я особи заповідача, то експерт на адресу суду спрямовує клопотання про надання таких відомостей, які можуть допомогти встановити походження певних діагностичних ознак у досліджуваному підписі і/або записі. Наприклад, якщо підпис і/або запис виконано тремтливими рухами зі збереженням суттєвих ідентифікаційних ознак, а медичні дані мають висновки про діагноз тремтливого паралічу, то в такому випадку експерт може провести повне та об'єктивне дослідження. Важливою також є медична інформація, коли, наприклад, в особи заповідача була травма правої або звичної для письма руки, або захворювання, що спричинили неможливість або значні труднощі в період підписання заповіту писати правою або звичною для письма рукою.

У цьому контексті мають значення особливості, визначені ч. 4 ст. 207 ЦК України: якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноруч, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа. Такий підпис на

тексті правочину засвідчує нотаріус або посадова особа, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, через які текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. Аналогічні положення містить Порядок вчинення нотаріальних дій, за змістом якого заповіт має бути підписаний особисто заповідачем. Заповіт за дорученням заповідача може бути підписаний іншою фізичною особою лише у випадку, якщо заповідач унаслідок фізичної вади, хвороби або з будь-яких інших причин не може власноруч підписати заповіт [4].

Актуальним є питання правової поінформованості громадян, адже не всі громадяни знають норму чинного законодавства, що спадкодавець може доручити іншій особі у її присутності підписати текст заповіту, якщо вона не може підписати його власноруч у зв'язку з хворобою або фізичною вадою.

Для проведення ідентифікаційного дослідження істотне значення має правильно підготовлений порівняльний матеріал, достатній за обсягом та якісний за змістом.

Згідно зі ст. 107 ЦПК України, матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд (якщо експертизу призначив суд) або учасник справи (якщо експертизу проводять за його замовленням). Призначаючи експертизу, суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених ним експертів із цього питання. Копії матеріалів, наданих експерту, можуть залишатися у матеріалах справи. Експерт не має права з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи [2].

До того ж відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень для проведення почеркознавчих досліджень рукописних записів і підписів надають оригінали документів [3].

Обов'язковою вимогою до зразків є визначення безсумнівного походження вільних зразків підпису та почерку. Експерту слід надавати достовірно вільні зразки підпису та почерку особи у різнохарактерних (зокрема, офіційних нотаріально-посвідчених та банківських) документах. Трапляються непоодинокі випадки, коли надані для проведення порівняльного дослідження зразки підпису та почерку особи різняться між собою за загальними (зокрема, за виробленістю) та окремими ознаками почерку. У таких випадках експерт на адресу суду спрямовує клопотання щодо визначення достовірності наданих вільних зразків підпису та почерку особи. Ураховуючи те, що почеркознавчі експертизи в заповітах є посмертними, пред'явити зразки

особі, яка підлягає ідентифікації, зазвичай неможливо, тому суд такі клопотання досить часто не задовольняє. У кожній експертній ситуації наданий порівняльний матеріал вивчають з огляду на індивідуальності почерку особи та висувають імовірні версії таких відмінностей: по-перше, підписи та почерк взагалі можуть мати значну варіативність та різнитися між собою залежно від періоду виконання або впливу якихось збиваючих факторів природного характеру; по-друге, документи від імені особи можуть бути підписані іншим членом подружжя, дітьми, родичами, або навіть сусідами (наприклад, відомості про отримання пенсії, акти повірки лічильника, договори оренди землі тощо); по-третє, недобросовісне надання зразків, коли експерту надають завідомо недостовірні зразки, виконані іншою особою з наслідкуванням.

Важливо також, щоб як порівняльний матеріал були надані вільні зразки, максимально наближені за часом виконання до досліджуваного документа, виконані в умовах, аналогічних тим, що перевіряються, або ж у схожих умовах. Ураховуючи, що підписи в заповітах виконують переважно особи похилого та старечого віку з певними захворюваннями, погіршенням фізичної сили та рухливості, ведуть пасивний спосіб життя, тому документи зі зразками підпису та почерку, максимально наближених за часом виконання, досить часто бракує. Ба більше, часто неможливо надати зразки підпису та почерку, виконаних у схожих умовах, адже заповіт може бути підписаний у лікарні або дома лежачи, напівсидячи або в якомусь незвичайному психофізіологічному стані, причиною якого могли бути хворобливий стан, хвилювання, стрес, стан алкогольного сп'яніння тощо.

В експертній практиці траплялися випадки, коли як порівняльний матеріал суд надавав другий примірник заповіту та Книгу реєстрації нотаріальних дій. Ці документи є компонентами однієї нотаріальної дії та можуть бути введені до кола досліджуваних об'єктів, що збільшує обсяг корисної інформації для експерта. Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України письмові правочини, що посвідчують нотаріально, нотаріуси виготовляють не менше ніж у двох примірниках, один з яких залишається у матеріалах нотаріальної справи.

Усі примірники підписують учасники правочину, вони мають силу оригіналу (зокрема, примірник, що зберігається у справах нотаріуса). Кожній нотаріальній дії присвоюють окремий реєстровий номер, цей номер, під яким нотаріальна дія зареєстрована в реєстрі нотаріальних дій, позначають на документах, виданих нотаріусом, або в посвідчувальних написах. Нотаріальну дію вважають вчиненою з моменту внесення про це запису до реєстру нотаріальних дій, що є доказом вчинення нотаріальної дії [4].

Отже, можливість вирішення експертом поставлених питань залежить від інформаційної достатності порівняльного матеріалу, тобто від його належної якості, обумовленої співставністю його за часом виконання та видом документа, мовою, змістом, матеріалом письма, способом виконання, а також достатньої кількості, яка забезпечує можливість повного та всебічного аналізу всіх ознак, притаманних досліджуваному почерку та підпису.

У кожній окремій ситуації експерт визначає достатність та якість наданих для проведення експертизи зразків почерку та підпису особи, вважаючи критерієм достатності обсягу порівняльного матеріалу надання такої його кількості, за якою можна виявити індивідуальність, варіаційність та стійкість ознак в досліджуваному об'єкті та зразках почерку (підпису) певного виконавця [3].

Ураховуючи, що підписи в заповітах досить часто виконані під впливом різноманітних збиваючих факторів, експерту доводиться вирішувати не лише ідентифікаційні завдання (визначення тотожності виконавця почеркового об'єкта), а й діагностичні (вирішення питань про умови виконання рукописного тексту, запису або підпису).

Одним із науковців, які займалися дослідженням підписів, виконаних особами похилого (60—74 років) та старечого (75—90 років) віку, є В. Ліповський. Інтерес до досліджень таких підписів полягає в тому, що з віком, особливо після 60—65 років, значно збільшується частота гострих порушень мозкового кровообігу. у цей період характерними захворюваннями серед визначеної категорії осіб є крововиливи (інсульт), інфаркти мозку та гострі гіпертонічні енцефалопатії, захворювання Паркінсона, які мають різну клінічну картину і часто супроводжуються порушенням рухових функцій організму. Проте, слід зазначити, що інколи таких порушень може і не спостерігатися [8].

В. Ліповський досконало вивчив діагностичні ознаки підписів осіб похилого та старечого віку і докладно схарактеризував їх. Базуючись на проведених дослідженнях, він визначив комплекс діагностичних ознак, характерних для підписів осіб похилого й старечого віку, виконаних під впливом природних (постійних і тимчасових) внутрішніх об'єктивних збиваючих факторів, а також провів розмежування цього комплексу з діагностичними ознаками, що мають місце в підписах, виконаних із наслідуванням підписам осіб цієї вікової категорії.

Дослідження підписів осіб похилого та старечого віку полягає в тому, що експерту необхідно відмежувати зміни ознак, набуті з часом, від таких, що мають місце при навмисному викривленні, наслідуванні або виконанні підписів у незвичних умовах. Вплив вікових змін під час природного фізіологічного старіння на почерк проявляється поступово і в короткий період часу не призводить до суттєвого викривлення. Проте, деякі хвороби призводять, навіть за короткий проміжок часу, до суттєвих змін загальних та окремих ознак. Відповідно,

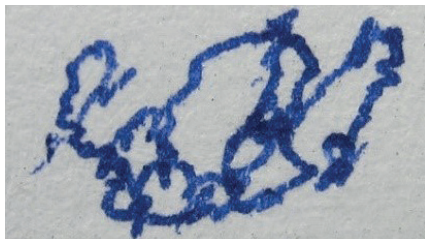
нестійкість і зміна окремих почеркових ознак може бути настільки суттєва, що робить неможливою ідентифікацію особи за зразками, виконаними до хвороби [8].

Можливість вирішення діагностичних завдань залежить від ступеня виразності діагностичних ознак у досліджуваному почерковому об'єкті, наявності (відсутності) порівняльного матеріалу, його якості, даних про особу передбачуваного виконавця та обставини нанесення почеркового об'єкта [7].

Пропонуємо розглянути приклад з експертної практики, коли дослідженню підлягав підпис у заповіті із яскраво вираженими діагностичними ознаками особи старечого віку.

На вирішення судової почеркознавчої експертизи було винесено питання дослідити підпис у заповіті. З матеріалів справи відомо, що особа-заповідач є людиною старечого віку (77 років), яка мала важкі захворювання. У матеріалах справи була копія алфавітної книги обліку заповітів із сільської ради, згідно з якою експерту відомо, що заповіт складено та посвідчено у заповідача вдома через його хворобу. Згідно з відомостями з медичної документації, заповідачу встановлено діагнози: «Основний: З.Н. головки підшлункової залози IV стадія, II клінічна група, ускладнення: Хронічна печінкова недостатність, Метастатичне ураження печінки, Анемія при новоутворенні, супутні захворювання: З.Н. сліпої кишки, II стадія, III клінічна група». Також для справи має значення, що заповіт посвідчено за два дні до смерті заповідача.

В елементах досліджуваного підпису спостерігалася деформація, значне спотворення елементів літер і безбуквенних елементів. Підпис характеризувався дрібним тремтінням пишучого приладу, що проявилася у різнохарактерній звивистості, зламах у дугових і прямолінійних штрихах елементів підпису. У підписі наявні перериви під час виконання елементів літер та безбуквенних елементів, до того ж спостерігалися окремі штрихи, немотивовані будовою літер, а також накладення штрихів один на один. Отож, на дослідження надійшов малоінформативний об'єкт, який визначається обмеженим почерковим матеріалом, малим ступенем виробленості та значною деформацією (рис.1).

Рис. 1. Деформований підпис у заповіті від 19.11.2021

У досліджуваному підписі яскраво виражена звивистість штрихів і злами, утворені внаслідок тремтіння пальців рук (мимовільних рухів), що порушують плавність руху ритмічними коливаннями внаслідок перемінного скорочення антагоністів або перемінної напруги їхнього тонусу. Водночас у медичних даних, наведених у матеріалах справи, особа заповідача хворобою Паркінсона не хворіла.

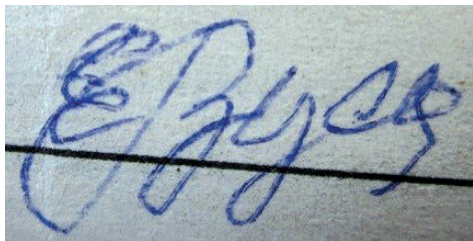
У 1960—1970-х роках проблеми почеркознавчої діагностики досліджував В. Томілін, який докладно розглянув зміну почерку у разі різноманітних захворювань і виокремив діагностичні ознаки, що відображають хворобливі зміни почерку взагалі.

Однією з хвороб, характерною для осіб похилого віку, є тремтливий параліч (хвороба Паркінсона) — хвороба людей літнього та старечого віку, для якої характерно тремтіння, загальна скутість і гіпокінезія. Тремтіння найбільше виражене в руках і характеризується стереотипними, ритмічними (4—7 разів на секунду) послідовними скороченнями і розслабленнями агоністів та антагоністів. Довільні рухи зменшують тремтіння, а хвилювання посилює його, істотно порушуючи почерк хворих. У міру письма розмір літер зменшується (мікрографія), у штрихах спостерігається звивистість, сам акт письма значно сповільнюється. Мікрографія є дуже характерною ознакою для тремтливого паралічу. За сильного тремтіння хворі притримують праву руку лівою, намагаються знайти зручну позу, але зрештою повністю втрачають здатність писати [12].

Внаслідок тремтіння руки почерк стає тремтячим, здебільшого залишаючись чітким і розбірливим, проте в деяких випадках внаслідок сильно вираженого тремтіння руки його дуже складно прочитати. Проте звивистість штрихів може бути обумовлена також суто фізіологічними причинами — сильним хвилюванням, холодом тощо [12].

В. Ліповський також узагальнив дані та сформував деякі тенденції, які проявляються в підписах осіб, хворих на паркінсонізм, до яких належать: прояв у штрихах підписів слідів дрібного тремтіння, зниження ступеня координації рухів, спрощення підписів, випрямлення та зменшення протяжності рухів, зміна форми рухів під час виконання та поєднанні елементів букв, значне спотворення елементів букв, виконаних овальними, петльовими та дуговими рухами, та відносна стійкість елементів, виконаних прямолінійними згинальними рухами, значна нестійкість ознак, що обумовлено суттєвим порушенням координації рухів під час виконання підписів, зниженням ступеня координації рухів, що пов'язано зі швидкою втомою при виконанні підписів. Автор виокремив стійкі та нестійкі загальні та окремі ознаки, притаманні особам, хворим на паркінсонізм. Проте, нестійкість окремих ознак може бути настільки суттєвою, що унеможлиблює ідентифікацію особи за зразками, виконаними до хвороби [8].

Як порівняльний матеріал суд надав вільні зразки підпису особи за різний період, що дало змогу експерту визначити відносну стійкість почеркових ознак. Звивистість у наданих зразках підпису не спостерігалася, лише поодинокі зміни діагностичного характеру (кустастість в дугових штрихах елементів підпису та злами) проявилися в документах, датованих тим самим роком, що й досліджуваний документ. Документ, датований 15.06.2021 (рис. 2) найбільше наближений за часом виконання до об'єкта дослідження (заповіт від 19.11.2021). Клопотання експерта про надання будь-яких документів із вільними зразками підпису особи за вересень — листопад 2021 р. суд не задовільнив.

Рис.2. Підпис, наданий як зразок, від 15.06.2021

Отже, у наведеній експертній ситуації яскраво виражені діагностичні ознаки містить лише заповіт, що свідчить про вплив на виконавця цього підпису певних збиваючих факторів. Незвичайність письма може бути викликана як природними збиваючими факторами, так і штучними, пов'язаними з навмисною зміною властивостей письма. Виконуючи підпис із наслідуванням старечого почерку, завжди існує зниження координації рухів, спроби надати підпису вигляду старечого та виконання всіх елементів тремтячими рухами [8].

Визначення виконавця підпису, виконаного з наслідуванням, є одним зі складних завдань під час дослідження підписів, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку. Це зумовлено тим, що особа, яка виконує такий підпис, намагається відтворити не лише ознаки підпису іншої особи, а саме особи похилого або старечого віку, деавтоматизуючи власний почерк і даючи установку на зниження виробленості та координації рухів. При цьому відбувається значне викривлення та зміна загальних та окремих ознак почерку виконавця. Складність дослідження таких підписів пов'язана з тим, що обсяг почеркового матеріалу зменшується до кількості ознак, виконаних незмінним почерком виконавця.

Тому провести ідентифікаційне дослідження у цьому випадку виявилось неможливим через обмежений обсяг корисної графічної

інформації, що обумовлено значною деформацією елементів досліджуваного підпису та відсутністю вільних зразків підпису особи заповідача, максимально зіставляюваних за часом виконання з досліджуваним документом.

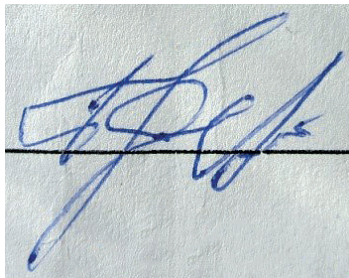
Можливості експерта під час проведення дослідження залежать від характеру та ступеня порушення звичайного процесу письма, обсягу та значимості збережених ознак, а також кількості та якості наданих зразків.

Інший приклад з експертної практики демонструє іншу ситуацію, коли інформативність об'єкта дослідження та достатність порівняльного матеріалу дали змогу виявити комплекс ознак, що характеризують та індивідуалізують підпис і почерк особи, незважаючи на її старечий вік та хворобливий стан.

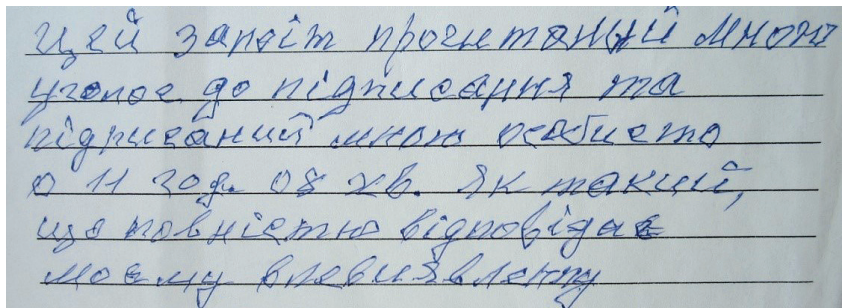
На вирішення експерту, окрім підпису, було винесено питання визначення виконавця рукописного запису в заповіті, а також питання діагностичного характеру: під впливом яких збиваючих факторів виконані надані почеркові об'єкти. Рукописний текст взагалі містить більше графічної інформації, тоді як у підписі не завжди може бути виявлена стійкість почеркових ознак (особливо, коли підпис простої будови та має ознаки незвичайності виконання). Не всі заповіти мають записи від імені заповідача, виконані у рукописний спосіб, оскільки відповідно до ст. 1248 ЦК України нотаріус посвідчує заповіт, написаний заповідачем власноруч або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

На прохання особи нотаріус може записати заповіт з її слів власноруч або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (у такому випадку заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним). Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися у присутності свідків [1].

Щодо підпису та рукописного запису в заповіті, які підлягали дослідженню, то для них характерні ознаки порушення координації рухів першої групи, що проявилось у різнохарактерній звивистості, кутастості в дугових і прямолінійних штрихах і зламах. Також наявні ознаки порушення координації рухів другої групи, що відобразилось у нестійкості параметрів крупних рухів, а саме: нерівномірний розмір літер, значний розгін, широка розстановка, нестійкий нахил, ламана форма та нестійкий напрямок лінії письма. До того ж у досліджуваних записах наявні такі ознаки діагностичного характеру, як недописування букв в словах («запоіт» (заповіт), «влевиявленну» (волевиявленню), наведення (літера «є» в слові «відповідає»), граматичні помилки «влевиявленну» (волевиявленню) (рис. 3, 4).

Рис.3. Підпис, що підлягає дослідженню, у заповіті

Рис.4. Рукописний запис, який підлягає дослідженню, у заповіті від 19.11.2020

Із матеріалів справи експертові стало відомо, що заповідач — особа старечого віку (86 років). Що стосується стану здоров'я особи заповідача, то матеріали справи містили копії медичної карти амбулаторного хворого, консультаційного висновку спеціаліста, відповідно до яких встановлений діагноз глаукома та катаракта обох очей.

Ці захворювання очей призводять до обмеження поля зору, а в деяких випадках і до повної сліпоти. Глаукома — це тяжке захворювання очей, основною ознакою якого є підвищення внутрішнього тиску і зниження зору. Значну роль у виникненні глаукоми відіграють порушення функції центральної нервової системи, ендокринні розлади тощо. Катаракта — це захворювання кришталика, яке виявляється в його помутнінні, ступінь його помутніння визначає ступінь зниження зору [10].

На думку В. Томіліна, зоровий контроль за процесом письма відіграє суттєву роль не лише на стадії формування навичок письма, а й за наявності вироблених автоматизованих навичок письма. Відсутність зорового контролю призводить до суттєвих змін, які мають прояв в ознаках просторової орієнтації письма й у загальних ознаках,

відбуваються порушення змістовної організації письма. Найбільших змін зазнають ознаки просторової організації письма (розміщення тексту взагалі та окремих його частин відносно одна одної та країв аркуша паперу).

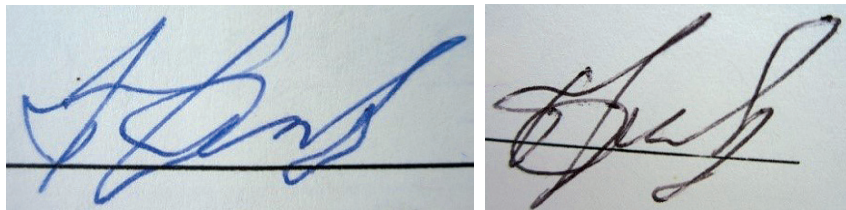
Лінії полів під час відсутності зорового контролю стають нерівними, напрямок рядку нестійким. Нерідко рядки виконують один на одному, що унеможлиблює читання тексту. Частина букв у словах, які розташовані на початку та наприкінці рядків, інколи знаходиться за межами аркуша паперу. У деяких випадках відбувається різке зміщення по горизонталі та вертикалі елементів в буквах, букв і складів в словах один відносно одного. Суттєвих змін зазнають розміри інтервалів між рядками, вони стають нерівномірними та значно ширшими, ніж зазвичай. Порушення змістової організації письма простежуються у вигляді подвоєння букв в окремих словах, пропуску окремих букв та цілих слів, перестановки букв місцями, збільшення або зменшення кількості рухів під час виконання букв, які складаються з однотипних елементів.

Простежуються також зміни загальних ознак письма, зокрема уповільнюється темп письма та знижується координація рухів, збільшується розмір письмових знаків, нахил стає нестійким, розгін збільшується або стає нерівномірним [1].

Ознаки порушення координації рухів, характерні для досліджуваного підпису та рукописного запису в заповіті, належать до діагностичних і свідчать про вплив на виконавця певних збиваючих факторів природного характеру. Слід зазначити, що суттєві зміни в досліджуваному почерку та підписі відсутні.

Важливим етапом дослідження є вивчення зразків підпису та почерку, наданих як порівняльний матеріал. У розпорядженні експерта було надано різного роду документи за значний період часу (зокрема, виконані після встановлення діагнозу хвороби очей), а також нотаріально посвідчені документи (два інші оригінали заповіту, зареєстровані раніше). У цьому випадку заповідач використав своє право скласти новий заповіт. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не поновлює заповіту, який заповідач склав перед ним. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не поновлюється, крім випадків, визначених законом [1].

Проаналізувавши підписи та почерк, слід відмітити, що прояви діагностичних ознак з'являються в документах, виконаних після 2014 р. Зокрема, найбільш виражені прояви діагностичних ознак спостерігаються у заповіті від 22.07.2020, який наданий судом як порівняльний матеріал і виконаний з різницею у 4 місяці з досліджуваним документом (рис. 5—7).

Рис. 5. Підписи, надані як порівняльний матеріал

Цей заповіт мною прочитаний в цілому
особисто відписаний 09 09 2020 00 хв.

Рис. 6. Рукописний запис, наданий як порівняльний матеріал,
у заповіті від 22.07.2020

Мною заповіт прочитаний в цілому
та підписаний власноручно

Рис. 7. Рукописний запис, наданий як порівняльний матеріал,
у заповіті від 23.09.2014

Після всебічного та повного вивчення властивостей та ознак почерку та підпису окремо, проведено порівняльне дослідження зі зразками підпису та почерку, у результаті якого були визначені суттєві збіжності загальних (зокрема, діагностичних) та окремих ознак почерку, які є значними за обсягом, утворюють індивідуальну сукупність та достатні для позитивного висновку. Походження діагностичних ознак в цьому випадку пояснюється старечим віком особи заповідача, хворобою очей, хворобливим станом, хвилюванням і стресом.

Ураховуючи інформативність об'єкта дослідження (підпис і рукописний текст), достатній порівняльний матеріал і незважаючи на те, що особа-заповідач була старечого віку та мала хворобу очей і можливо інші супутні захворювання, експерту вдалося виявити комплекс ознак, які характеризують та індивідуалізують підпис і почерк особи заповідача та зробити категоричний позитивний висновок.

Висновки. Дослідження підписів і рукописних записів у заповітах є складним і багатограним процесом. Оскільки підпис є важливим елементом, що підтверджує волю спадкодавця, до його дослідження слід підходити дуже обережно, ураховуючи різноманітні чинники.

Взагалі під час дослідження підписів і рукописних записів у заповіті від імені осіб похилого та старечого віку експерт керується традиційною методикою дослідження з урахуванням специфічних ознак, характерних для такого віку та зумовлених особливостями змін загальних та окремих ознак підписів у результаті фізіологічного старіння та наявності патологічних захворювань рухових функцій, виконанням підписів під дією різноманітних збиваючих факторів природного та штучного характеру.

Перелік посилань

References

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
  2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 №1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
  3. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
  4. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
- Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].
- Civil Procedure Code of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].
- On Approval of the Instruction on Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and Scientific and Methodological Recommendations on Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated October 8, 1998 No. 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].
- On Approval of the Procedure for Performing Notarial Acts by Notaries of Ukraine: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated February 22, 2012 No. 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].

5. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>

On judicial practice of consideration of civil cases on invalidation of transactions : Resolution of the Supreme Court of Ukraine dated November 6, 2009 No. 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].
6. Комісарова Н. О. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124019217>

Komissarova, N. O. (2003). Forensic study of signatures made in conditions of limited visual control: thesis abstract of the candidate of legal sciences. Kyiv. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124019217> (access date: 20.03.2025) [in Ukrainian].
7. Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Москва, 1982.

Kupriyanova, A. A. (1982). Methodical recommendations for solving forensic diagnostic tasks. Moscow [in Russian].
8. Липовский В. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных от имени пожилого и старческого возраста. Москва, 1983.

Lipovskij, V. V. (1983). Forensic study of signatures made on behalf of the elderly and senile. Moscow [in Russian].
9. Меленевська З. С., Ковальов К. М., Шпакович Н. Г. Методика дослідження підписів ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2009.

Melenevska, Z. S., Kovalov, K. M., Shpakovich, N. H. (2009). Methodology for the Study of Signatures of the State Scientific Research Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
10. Сохранич Т. В., Абросимова В. Г. Дослідження підписів, виконаних особами, які втратили зір внаслідок захворювань (катаракти, глаукоми) : метод. реком. Харків, 2008.

Sokhranych, T. V., Abrosymova, V. H. (2008). Study of signatures made by persons who have lost their sight as a result of diseases (cataracts, glaucoma): methodical rec. Kharkiv [in Ukrainian].
11. Томилин В. В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма. Москва, 1974. 256 с.

Tomilin, V. V. (1974). Fundamentals of forensic examination of writing. Moscow [in Russian].
12. Томилин В. В. Физиология, патология и судебно-медицинская экспертиза письма. Москва, 1963. 235 с.

Tomilin, V. V. (1963). Physiology, pathology and forensic examination of writing. Moscow [in Russian].

Peculiarities of the study of signatures and handwritten entries in wills in civil proceedings

Vita Atamanchuk

The article is devoted to the study of signatures and handwritten entries in wills in civil proceedings based on the analysis of forensic literature, provisions of current Ukrainian legislation and expert practice of the Khmelnytskyi Branch of Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine. The author emphasizes that a will is an important instrument for legal regulation of inheritance relations, and a signature is its mandatory requisite. In case of disputes regarding the authenticity of the testator's signature, the court may order a forensic handwriting examination. Attention is drawn to some peculiarities of the objects of research in a will, taking into account the specific features characteristic of elderly and senile persons. The importance of information about the condition of the executor and the conditions under which the will was executed is determined. It is emphasized that properly prepared comparative material is essential for conducting identification research. The author identifies a peculiarity of the study of signatures of elderly and senile persons, when an expert needs to distinguish between changes in the signs acquired over time and those which occur in the case of deliberate distortion, imitation or execution of signatures in unusual conditions. The author analyzes examples from expert practice when a signature with pronounced diagnostic features was subject to examination, and also when the informative content of the object of study and the sufficiency of comparative material made it possible to identify a set of features that characterize and individualize a person's signature and handwriting, despite the person's senile age and illness.

Keywords: testament; expert; signature; handwritten text; confounding factors; handwriting research; old age and senility.

- ⇒ Атаманчук, В. (2025). Особливості дослідження підписів і рукописних записів у заповітах у цивільному процесі. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 70. С. 440—457. DOI: 10.33994/kndise.2025.70.33.